

ROBERT MARSHALL

OVERLEVEN IN HET RIOOL VAN LEMBERG

De laatste schuilplaats voor de Holocaust

5

Ze zaten op zwart, stug slib dat zich had opgehoopt in de tunnel. Het slib was afkomstig van heuvels in het zuiden, het rijke donkere leem dat de naburige dorpen Bielosko en Snopkow ondersteunde. Het werd in het water van de Peltwa weggevoerd om te worden afgezet tegen de wanden van het riool. Nu vormde het een vloer waar donker vocht uit sijpelde als een voet of hand erop drukte. In dat vochtige hol fluisterde een leger van ademloze zielen elkaar geruststellende dingen toe. Ze wisten dat ze, in elk geval voorlopig, waren gered.

In het licht van een viertal kaarsen werden groepjes gezichten geëtst die somber vanuit de duisternis tuurden als voorstellingen van een oude Nederlandse meester. Sommigen leunden hun hoofd naar achteren tegen het steen, starend in de verte, anderen kuchten luidruchtig, terwijl weer anderen hun beminden wiegden en hen probeerden te troosten. Zoals Chiger vertelde: ‘... elk van hen was verzonken in zijn eigen gedachten. Hoe zou dit aflopen? Hoe zullen we het overleven? Wat is ons lot?’

Boven het gedempte gebrul van de rivier uit klonk het geluid van bewegingen. Het geschuifel van iemand die via de pijp omhoog kwam hun kant op. Een felle carbidlamp overspoelde hen met licht en leek de ruimte te bevolken met gezichten en vormen die er eerder nog niet waren geweest. Terwijl Socha het licht over de verblinde gezichten liet gaan, maakte niemand een geluid. Het enige wat gehoord kon worden, was het zachte gesis van de lamp terwijl hij zich tussen voeten en ledematen door bewoog.

Chiger zag de lamp Socha's eigen gezicht beschijnen, nu vol zorgelijke rimpels.

‘Wat is er?’

Socha schudde zijn hoofd. ‘Hier en in de buurt zijn zo’n honderd mensen verspreid.’

‘Wat ga je doen?’

Socha haalde zijn schouders op. ‘Ik weet het niet. Ik zei dat we jou en je familie zouden helpen. De rest...’

Deze rond de honderd overlevenden vertegenwoordigden een fractie van het aantal dat het riool in was gevlucht. Het totaal lag dichterbij vier- à vijfhonderd, van wie de meesten waren omgekomen in de Peltwa of bovengronds waren teruggekeerd, waar ze gevangen waren genomen. Volgens Chiger waren er meer dan zeventig verzameld bij hen of vlakbij.

‘Ik ben net boven op straat geweest.’ Opnieuw schudde Socha zijn hoofd.

‘En...?’

‘Alles staat in lichterlaaie – het brandt nog steeds. Zo veel doden.’ De beelden die hij op straat had gezien, bleven hem de rest van zijn leven bij. Voor degenen die hem kenden, werd duidelijk dat wat hij die nacht had gezien zijn meest fundamentele overtuigingen had geschokt. Hij leek iemand te zijn die zaken met een aangeboren optimisme benaderde, desondanks had hij dingen gezien die ieders ziel zouden hebben verduisterd. Het drukte op hem en dreigde de man te breken op een moment dat de vluchtelingen het meest afhankelijk van hem waren. Hij was uitgeput, te uitgeput om er ter plekke iets aan te doen. Het zou spoedig dag worden en hij had dringend behoefte aan slaap. Hij wierp nogmaals een blik op de menigte en richtte zich toen weer tot Chiger.

‘Morgen kom ik terug met wat te eten,’ zei hij. Toen kroop hij weer naar buiten en liet hen aan hun gedachten over.

In de opnieuw donkere ruimte was de stilte huiveringwekkend. Op de een of andere manier was het moeilijker geworden om adem te halen. De lucht was zelfs verstikkend geworden.

‘Blaas de kaarsen uit. Ze vreten de lucht op,’ zei Chiger.

‘Ik moet kunnen zien.’

‘Wat valt er te zien? Er is niets. Blaas ze uit.’

Klara greep de hand van mevrouw Chiger vast. Ze had Socha iets horen zeggen over een overeenkomst om ‘een paar mensen’ te redden. Ze vond het vreselijk om over het vooruitzicht na te denken en stelde zich tevreden met Paulina’s hand. Aan de andere kant dutte de jonge Krisia, uitgeput zoals iedereen, tegen de dichtstbijzijnde schouder. Plotseling werd ze wakker geschud door Berestycki, die zijn arm loswong.

‘Waarom ben je zo zwaar? Je bent zo klein, maar je bent zo zwaar. Ik kan je niet dragen.’ In de stem van Berestycki, een van de beminnelijkste zielen, klonken misschien de eerste tonen van een irritatie die op iedereen vat dreigde te krijgen. De tweelinggeesten van angst en achterdocht waren gemakkelijk de dodelijkste infectie die in deze omgeving welig kon tieren en de overlevingskansen van de groep kon bedreigen.

Slaap kwam voor sommigen met korte tussenpozen, anderen bleven waakzaam voor een ophanden zijnde catastrofe. De uren gingen tergend traag voorbij en terwijl ze verstreken, werd het voor iedereen steeds moeilijker hun angsten te onderdrukken. Wat voortdurend aan hen knaagde, was het besef van totale hulpeloosheid.

Margulies herinnerde zich dat iemand hun onrust verwoordde: ‘Om te zijn overgeleverd aan de genade van die *gojim* (niet-Jood), die allemaal helden kunnen worden door simpelweg de Duitsers het riool in te sturen.’ Angsten verspreidden zich snel. De meesten van hen hadden geen flauw idee wie Socha was. De enige logische reden waarom hij terug zou keren was de lokroep van het geld. De naziwet was duidelijk: wie Joden aangaf die zich verborgen, werd beloond met wat voor rijkdom er dan ook tegelijk met hen werd aangetroffen. Hoe dan ook leek er geen enkele reden om hoop te blijven koesteren. Slechts enkelen hielden vast aan hun overtuiging dat Socha vertrouwd kon worden, wanneer de logica eerder op het tegendeel wees.

De volgende ochtend keerde Socha terug met zijn zacht sissende lamp. Hij droeg twee werkmanstassen met zich mee, die normaal gesproken loodzwaar waren vanwege het grove, zware gereedschap. Die ochtend waren ze echter gevuld met brood en aardappelen. Hiermee was hij van plan de menigte te voeden, hompen afgescheurd brood uitdelend. Hij had de andere verspreide groepen bezocht en gedaan wat hij kon met het eten dat hij had meegebracht. Er was geen plechtigheid, geen zuchten van dankbaarheid toen hij arriveerde. Het eten werd simpelweg rondgedeeld in een volkomen stilte.

Dit manna resulteerde in een verandering van de gevoelens. Het gevoel van belaagde wanhoop verdween. Chiger vroeg wat er gaande was. Elk verslag van de straat werd gretig verslonden in de hoop dat het de nachtmerrie zou verdrijven. Het vooruitzicht op nieuws was bijna even voedzaam als het eten dat hij bracht. Maar op dit ogenblik, hoewel zwaar beladen met informatie, vond Socha het moeilijk om het te delen. Wat hij vertelde, bevestigde hun ergste vermoedens. Zijn beschrijving verdreef alle hoop dat ze zich misschien vergist hadden in de bedoelingen van de Duitsers.

‘We zagen verschrikkelijke dingen. Het getto was in brand gestoken. Alles. Het schieten ging de hele nacht door en is nog steeds aan de gang. Ze hebben zo’n tien tot twintig mensen tegelijk opgepakt, hen tegen een muur gezet en neergeschoten. Toen lieten ze veewagens komen, laadden de lijken erop, brachten ze ergens buiten de stad en kwamen terug voor een nieuwe vracht.’

In zijn boek *The Death Brigade* beschrijft Leon Wells hoe hij uit het getto werd weggereden. Wells was een vriend van Berestycki en was in de verleiding gekomen om met hem onder te duiken in het riool, maar had op het laatste moment ervan afgezien.

‘SS-commando’s dreven mannen, vrouwen en kinderen voor zich uit. De meesten van ons waren rustig en beheerst; veel vrouwen waren aan het zingen. We werden in wagons geladen en naar het Janowska-kamp gebracht. Daar werden we

naar het exercitieterrein gedreven, de laatste verzamelplaats van zoveel duizenden. Daar bleven we een dag en een nacht, bewaakt door de SS. 's Nachts werden zoeklichten op ons gericht.⁵

Niet iedereen was rustig vertrokken, zingend terwijl ze in de wagons werden gedreven. Een groot aantal had zich zelfs in de constructieve delen van gebouwen verborgen. De man die de leiding had over de Aktion was SS-generaal Katzmann, die vijf weken na de gebeurtenis schreef:

‘De Joden probeerden op allerlei manieren te ontkomen aan de evacuatie. Ze probeerden niet alleen uit het getto te ontsnappen, maar verborgen zich in elke mogelijke hoek, in pijpleidingen, in schoorstenen, riolen en kanalen. Ze maakten tunnels onder de gangen, ondergronds; ze verbreedden kelders en veranderden ze in doorgangen; ze groeven ondergrondse sleuven en creëerden listig schuilplaatsen in vlieringen, schuurtjes, op zolders en in meubels... daarom waren we genoodzaakt vanaf het begin hardhandig op te treden, teneinde grotere verliezen onder onze mannen te voorkomen. We hebben vele huizen moeten opblazen en afbranden.’⁶

Velen hadden ook een gewapend verzet voorbereid. Socha en degenen die zich in het riool verborgen, hebben er waarschijnlijk nooit over gehoord. In het gebouw dat de bakkerij had gehuisvest, bevond zich

‘... een groep jonge mannen, die gezworen hadden niet levend gepakt te worden. Ze waren goed bewapend met automatische wapens, die ze hadden gekocht van Roemeense soldaten die door Lemberg waren getrokken op weg naar het front. Toen de Duitsers de schuilplaats blootlegden waarin ze zich verborgen hadden, “*Juden raus!*” schreeuwend, en

wachtten tot er enkele Joden uit zouden komen... vertrokken ze door een reserve-uitgang en begonnen de verbijsterde SS en Oekraïners neer te maaien. Geschrokken door het verzet riepen de Duitsers versterkingen in en er arriveerde een overweldigende SS-macht. In een langdurig gevecht schoten ze tweemaal zo veel Duitsers neer als hun eigen aantal.⁷

In contrast hiermee was Socha's verslag somber en onverbiddelijk.

'Het gaat nog steeds door. Honderden, duizenden zijn dood. Als een machine banen ze zich een weg, op zoek naar leven. In een ontoegankelijke hoek gooien ze simpelweg granaten. Velen werden levend meegevoerd in de wagons, over het spoor naar het Janowska-kamp.' Iedereen kende het lot van de rest. Ze hadden gehoord over de moorden in het Janowska-kamp en ze hadden de treinen naar Belzec al ruim een jaar zien rijden.

In het kamp waren vele duizenden bijeengebracht op het exercitieterrein, waar ze onder dwang dagenlang moesten staan. Met onregelmatige tussenpozen beval de SS bepaalde leeftijdsgroepen naar voren te stappen. De slachtoffers moesten zich dan uitkleden en werden weggevoerd. De procedure werd voortgezet totdat er minder dan 400 mannen en vrouwen tussen de veertien en de dertig over waren. Deze werden tewerkgesteld in het kamp en naar de barakken gedirigeerd.⁸

'Intussen,' ging Socha verder, 'kregen we het bevel weg te blijven uit het riool, terwijl ze de putdeksels optilden en iedereen besproeiden met mitrailleurs en granaten. Ze willen zelfs door de tunnels patrouilleren, op zoek naar mogelijke overlevenden. Ze hebben dit eerder gedaan. Ze staan simpelweg aan het eind van de tunnel met vlammenwerpers en niemand kan ontsnappen.'

De gedachte maakte iedereen doodsbang.

'Ik denk dat de Joden die op het vliegveld werken voor de Luftwaffe nog in leven zijn. En misschien nog die in sommige van de andere kampen. Ik weet het niet.'

Volgens Chiger had Socha's beschrijving een ronduit schokkend effect op hen allemaal. Ze luisterden terwijl hij vervolgens de

ene gruwel na de andere beschreef, maar besteedden extra aandacht aan wat hij vertelde over de Duitse patrouilles van het riool.

‘Dat zal geen probleem zijn,’ zei Socha. ‘Gewoonlijk geeft Kowalow me de leiding. Ik weet waar ik ze naartoe moet brengen en waar niet. Ze zullen jullie niet vinden, maar het is iets wat gedaan moet worden. Het kan weken duren, maar ik zal jullie alles vertellen.’

Ze verzonnen enkele waarschuwingssignalen, voor het geval iemand door de tunnels liep als er een patrouille in de buurt was. Als ze Socha’s lamp zagen en hij die langzaam ronddraaide in een brede cirkel, betekende dat dat hij niet bij de Duitsers was en ze hem veilig konden naderen. Zo niet, dan moesten ze zo snel mogelijk terugkeren naar hun schuilplaats. Socha zou er dan voor zorgen dat de Duitsers ver bij hen uit de buurt bleven.

Tijdens zijn afwezigheid gingen de gedachten naar zijn beschrijving van de taferelen in het getto. Hadden hun families het overleefd en bevonden ze zich onder degenen die naar het Janowska-kamp waren gebracht? Alleen met hun eigen herinneringen, kwam er een somber zwijgen over iedereen. Klara moest voortdurend denken aan haar zus Manya, die ze het laatst in Weiss’ kamer had gezien. Zou ze het lang overleven als ze erachter kwamen dat ze tyfus had?

Margulies dacht aan zijn broers, met wie hij maanden geleden het contact had verloren. Weiss dacht aan zijn vrouw en hoe tragisch het was dat ze met ruzie afscheid hadden genomen. Zo brachten ze de tijd door.

Af en toe werd er iets geroepen.

‘Is Ruth hier?’

‘Is Rothfeld daar?’

‘Is er hier een Feldman?’

Op deze manier werd een officieus appel gehouden. De twee technici die vanaf het begin aan het project hadden gewerkt, waren niet aanwezig. ‘Ze zijn inmiddels dood. Ze kwamen nooit beneden, ze werden weggevoerd,’ aldus Margulies.

'Je wordt een beest. Het enige wat je kunt, is vertrouwen op je instinct'.

OVERLEVENDE KRISTINA CHIGER IN *THE GUARDIAN*

In de toen Poolse stad Lemberg, het huidige Oekraïense Lviv, ontsnapte een groepje Joden in de Tweede Wereldoorlog aan de *Aktions* (razzia's). Ze verscholen zich in het netwerk van riolen waarin ze maar liefst veertien maanden wisten te overleven... Ze wisten in leven te blijven door een Poolse man, Leopold Socha, te betalen om telkens eten te komen brengen. Tot hun geluk ging Socha daarmee door, ook toen het geld allang op was.

De wanhoop van de stad en de dreiging van het nabijgelegen concentratiekamp Janowska bleven voelbaar in het riool. Een aantal Joden pleegde zelfmoord door cyanide te slikken, een deel verdronk in het smerige water en een deel stierf van uitputting. De achterblijvers maakten ruzie, splitsten zich op in groepen en bedreigden elkaar. Uiteindelijk leerden de Joodse Lembergers te leven met het afval, de duisternis, de ratten en het vocht.

Toen de overlevenden eindelijk op aandringen van Socha tevoorschijn kwamen, waren ze kromgetrokken, uitgemergeld en onherkenbaar. Ze waren te blind om te zien hoe verbijsterd de omstanders keken: ze waren zo goed als de enige Joden die de Holocaust in hun stad hadden overleefd...

ROBERT MARSHALL (1952) is schrijver, producent en regisseur van vele BBC-programma's. Toen hij in 1988 een documentaire over de Holocaust in Polen maakte, werden hem dagboeken en verslagen ter hand gesteld over dit ongelooflijke verhaal. Hij deed langdurig onderzoek en sprak met de laatste overlevenden, die nog kinderen waren toen ze opgroeiden in het riool. Een unieke reconstructie die inmiddels tweemaal is verfilmd!

Uitgeverij Omniboek

ISBN 978-9401918091

9 789401 918091

www.omniboek.nl

NUR 402